

ОСОБЛИВОСТІ КАТЕХІЗИСНОГО МЕТОДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕКСТУ В ГРАМАТИКАХ Л.ЗИЗАНІЯ І М.СМОТРИЦЬКОГО

Перші граматики східної редакції церковнослов'янської мови (слов'яно-української) на Україні кінця XVI – початку XVII ст., писані для студентів (Л. Зизанія) і викладачів (М. Смотрицького), засвідчили різний рівень науковості, але мали однакову мету – дати знання про чотири частини граматики. Катехізисний спосіб викладу хоч і різною мірою застосований авторами, але досьогодні зберіг свою методичну привабливість, оскільки забезпечує рубрикацію тексту, почерговість інформації, її дозування, а також полегшує планування відповіді на запитання.

Ключові слова: *граматика слов'янська, східна редакція старослов'янської мови, катехізисний метод, нормалізація, живомовні елементи.*

На кінець XVI – початок XVII ст. припадає розвиток навчальних закладів вищого типу в Європі і в Україні зокрема. Вищі школи потребували підручників, і вже тоді намітилася тенденція написання їх самими викладачами відповідних наук. Не були винятком і викладачі основного, вважаємо, предмета – церковнослов'янської мови, „словенська языка” – як її здебільшого називали. Попри схоластику навчального процесу, викладачі прагнули усе ж усвідомленого засвоєння студентами системи знань.

Саме в цей період створені перші в Україні граматичні праці, які враховували досвід європейської науки і специфіку старослов'янської мови в українській церковній богослужбовій і писемній практиці кінця XVI століття, точніше – східнослов'янський варіант. Кращими працями такого плану є граматики Лаврентія Зизанія (див. [1]) і Мелетія Смотрицького (див. [2]).

Л. Зизаній протягом трьох років (1592–1595) викладав у Берестейській школі. У 1595 він переїхав до Віленської братської школи, ректором якої був його брат Стефан. Викладав у згаданих школах, без сумніву, церковнослов'янську („словенську”) та грецьку мови.

ГраMATика Лаврентія Зизанія – найперша оригінальна спроба осмислити і послідовно викласти морфологію церковнослов'янської мови, а також нормалізувати її. Разом із цим вона є першим систематичним підручником з цієї мови [3, с. 20]. Тому автор від самого початку книги прагнув викликати в учнів інтерес до цієї науки, шукав способи полегшити її засвоєння.

Задум видати „Граматику” як шкільний підручник зумовив виклад її у формі запитань і відповідей. Текст власне граматики – дефініції й запитання – подається церковнослов'янською

мовою. Загальні визначення Зизаній перекладає на початку книги простою мовою [3, с. 9–12], а іноді (напр., на с. 19) формулює староукраїнською книжною мовою, що була зрозумілою і для білорусів. До визначень додаються численні приклади, парадигми відмінювання.

Зизаній досить добре відрізняв церковнослов'янську мову від живої й книжної української мови XVI ст. [3, с. 29]. Однак чіткої грані між церковнослов'янською й живою мовою він не зробив. [...] У правилах орфографії Зизаній виявляє обізнаність із особливостями текстів сербської, „волоської” і російської редакцій [Там само].

Численні відхилення від старослов'янської мови в бік живих східнослов'янських мов, насамперед рідної авторові української, не були свавіллям ученого, а відбивали стан словеноросійської мови на Україні кінця XVI ст. [3]. Ґрунтовно дослідив цю працю до В. Німчука М. Возняк.

Праця Мелетія Смотрицького вийшла в світ тоді, коли шкільна освіта на Україні й у Білорусії досягла значних успіхів, було опубліковано кілька посібників для вивчення мови, між ними „Грамматіка доброглаголіваго еллинословенського языка” 1591 р., „Грамматіка” Л. Зизанія 1596 р. Про чистоту, правильність церковнослов'янської мови у названих посібниках (у них як паралельні, а нерідко навіть як основні, форми наводяться українські), безсумнівно, точилися суперечки.

ГраMATика Смотрицького призначена була передусім для викладачів. Вона основні форми нерідко велика обсягом (502 сторінки), насичена визначеннями, прикладами, поясненнями винятків із правил, увагами [4, с. 27]. Серед дослідників цієї праці – В. Ундольський, Є. Макарушка.

Під впливом праці Л. Зизанія М. Смотрицький розпочинає виклад граматики у формі запитань і відповідей. Але цей спосіб подачі матеріалу застосовано лише на початку пам'ятки (від агального визначення завдань граматики до визначення кількості літер) [4, с. 31–32].

М. Смотрицький уперше виразно відокремив церковнослов'янську мову від східно-слов'янських, проте словеноросійський характер „Граматики” благотворно вплинув на закріплення в ній літературних норм, зокрема на усталення орфографії та орфоєпії української мови XVII–XVIII ст. Цьому сприяли численні „Увѣщанія”, в яких автор нерідко звертає увагу на особливості живої мови [4].

З погляду сучасних завдань авторів підручників, підкреслимо, що граматики Зизанія і Смотрицького виконали два нагальні як на той час

завдання: забезпечили доступність (граматика Зизанія) і науковість (граматика Смотрицького) як кваліфікаційні риси навчальних посібників. Кожен автор мав благородну мету – надати методичну допомогу спудеям та викладачам у вивченні та викладанні тогочасної церковно-слов'янської мови.

Науковий рівень кожної граматики, її індуктивні та дедуктивні пізнавальні можливості описані з належною повнотою. Ми ж проаналізуємо особливості т. зв. катехізичного методу викладу матеріалів в обох працях.

Катехізис – це: „релігійна книга, що містить короткий виклад догматів християнської віри в запитаннях і відповідях” [6, с. 119]; „церковний посібник, у якому викладено основи християнського віровчення (переважно у формі запитань і відповідей)” і взагалі „твір, написаний у формі запитань і відповідей” [7, с. 67]. Наведемо фрагменти тексту Катехізису (звернімо увагу на неусталеність норми написання цього слова):

Що таке релігія?

Катехізис – це наука релігії.

Під назвою релігія ми розуміємо ставлення наше до Бога і служіння йому.

Дізнавшись про Бога, що Він Творець усного видимого і невидимого, в тому числі і нас, а також про його милі і безмежно високі якості, ми не можемо лишатися байдужими до Нього” [5].

Для чого і тепер потрібне святе Передання? [5, с. 20].

В чому полягає Старий Заповіт? [5, с. 21].

Що таке гріх?

То – беззаконство, порушення закону. Гріх – то діло диявола [5, с. 48].

Що зветься тайнством?

Тайнство – це священнодія, встановлена Самим Ісусом Христом, Головою Церкви [5, с. 87].

Чи можна сповідатися у священника, який сам согрешив?

За свої гріхи він відповідає перед Богом. Коли ж недостойно сповідає, то гріхи бере на свою душу [5, с. 99].

Уже ці нечисленні приклади різноманітності побудови запитань (простих і складних), які передбачають різний обсяг інформації для отримання вичерпних знань з актуальних для людини аспектів її земного життя і підготовки до життя вічного, переконують, що такий спосіб спілкування учня (не лише школяра, а будь-кого, хто навчається чогось) і вчителя (не лише викладача, а будь-кого, хто може передати і витлумачити знання) є чітко зорієнтованим на доцільність, достатність, тобто раціональну дозованість інформації, її сконцентрованість та асоціативність.

Цей метод, який краще б назвати методичним прийомом, активно використовують і сучасні катехіти – викладачі Закону Божого, і

автори катехизмів – посібників для учнів, які вчаться в недільних школах при храмах або вивчають християнську етику в деяких загальноосвітніх школах. Справедливо буде зауважити, що і кожен сучасний урок відбувається за цим методом перевірки знань учнів: учитель ставить запитання (напр.: *Що таке грамати́ка? Скільки відмін має іменник в українській мові? Чому слово “писати” є неозначеною формою дієслова? Скільки в українській мові голосних звуків*), учень відповідає, використовуючи структурно-змістові елементи самого запитання (*Грамати́ка – це...; Іменник в українській мові має...; Писати – неозначена форма дієслова, бо...; Голосних звуків в українській мові...*). Такий метод нерідко застосовують в посібниках для робіт з дошкільнятами, у різноманітних текстах, у методичних рекомендаціях щодо викладання тієї чи іншої навчальної дисципліни тощо. А от граматики, та ще й для студентів, так уже не пишуть.

Чим корисний катехізичний метод подання інформації та перевірки рівня її сприйняття? Вважаємо, що з його допомогою: 1) здійснюється розподіл (рубрикація) інформації на такого обсягу структурно-логічні частини, який легше засвоїти без особливого напруження пам'яті; 2) забезпечується акцентування інформативно важливої термінології, яку містить запитання і яка мусить бути повторена у відповіді; 3) можна легко навчати вести діалог; 4) досягати лаконічної вичерпності формулювання думки – як наукової, так і з будь-якої теми діалогічного мовлення.

В аналізованих граматичних працях спостерігаємо неоднакову „прихильність” авторів до катехізичного методу організації тексту. Найширше і через увесь текст застосував його Лаврентій Зизаній: часто і послідовно – на перших 50 сторінках граматики, але поступово – все рідше, спорадично, замінюючи питальні конструкції інформативною фразою на зразок: „О предлозһ”, „О видһ”, „О начертаніи”, „О нарһчіи” (Тут і далі ілюстративний матеріал подаємо у спрощеному записі, оскільки метою дослідження є лише особливості формулювання запитань і початок відповідей на них. – Н. Б.) тощо. Мелетій Смотрицький починає виклад у формі запитань і відповідей, але вже з четвертої сторінки основного тексту відмовляється від цього.

Обидва автори на перших трьох сторінках поставили такі запитання і дали до них відповіді:

Л. Зизаній: „Что есть Грамматіка;” (роль знака питання виконує крапка з комою), „Колико есть частіи грамматіки”; „Что есть ортографія”; „Колико есть письмень”; „На колико частіи розділяются писмена”; (наступні запитання деталізують інформацію про голосні і приголосні звуки);

у М. Смотрицького: „Что есть грамматіка”;

„Колико єсть частіи граматики”; „Чесому учат сія чєтыри части”; „Что єсть орфографія”; „Что єсть писмень естество”; „Что єсть ударяніе гласа”; „Что єсть словєсь препинаніе”; „Что єсть писма”; „Колико єсть писмен Славяном”;

Цікаво, що відповіді не завжди починаються, як того вимагають від сучасних учнів, з ключового слова запитання. Порівн. у Л. Зизанія: „Что єсть орфографія”; – „ Орфографія єсть вѣденіе...”. „Колко єсть частіи Грамматіки”; – „Чотыри...”; у М. Смотрицького: „Что єсть орфографія”; – „Єсть часть Грамматіки первая...”, „Колико єсть частіи Грамматіки”; – „Чєтыри...”

Можемо констатувати у М. Смотрицького конструкції з питальними словами: *Что єсть* – що є (відповідь починає слово „єсть”); *коліко єсть* – скільки є; *чесому учат...* – чому навчають... (орфографія, етимологія, синтаксис, просодія). Зате заголовки до кожної конкретної підтеми великої теми чітко виокремлюють важливі подробиці, наприклад: *О гласных. О двогласных. О времени. О склоненіи. О родѣ. О познаніи родовъ. Первое правило о мужескихъ... Второе правило о женскихъ...* і т. д. Показово, що до переважної більшості граматичних відомостей подаються ще й „Увѣштєнія” – практичні настанови, поради щодо практичного розмежування форм, явищ, варіантів тощо.

У граматиці Л. Зизанія варіантів питальних конструкцій, зрозуміло, значно більше. Переважають такі:

„*Что єсть...*” – що є: граматика, орфографія, етимологія, частина слова, простий звук, слог (склад) тощо;

„*Колико єсть...*” – скільки є: частин граматики, письмен (букв), довгих / коротких звуків, голосних, приголосних, дифтонгів, відмінюваних / невідмінюваних слів, часів;

„*На колико частіи роздѣляются...*” – на скільки груп поділяються: звуки, знаки (розділові), крапки (точки);

„*Чєсо ради...*” – чому, через що, задля чого називаються (нарицаються): довгі, короткі звуки, прості, просодія;

„*Како раздѣляем...*” – як виділяємо (розділяємо): комою (запятою), крапкою з комою (подстрочія) – *Єгда въпрошеніе дѣющей пишем ю* (:), отже – у ролі знака питання.

Як бачимо, одні запитання вимагають широкої інформативної відповіді, визначення, тлумачення, а інші – прямої нерозгорнутої, напр.: *А гдежъ бываетъ припѣло*; – Надъ слогами. *На колико* (а не як. – Н. Б.) *роздѣляется* просодія; – На три: на ударенія, на краткую и на временна. *Коликоишти слогъ употребляется*; – Тришти: долго, кратко і двовременно. *Колико єсть долгих*;

– Чєтыри: и, ѣ, ѡ, ѣ. *Какоже кратко*; – Єгда слогъ от краткихъ писмен бывает.

Зрозуміло, що лаконізм відповідей як спосіб деталізації змісту правописного або граматичного положення наявний у ширших межах тієї чи тієї загальної теми. Наприклад: до теми „О начертаніи” є запитання: *Колико єсть начертаній*; (*Простое* – однокореневе слово; *Сложное* – двокореневе слово; *Пресложное* – трикореневе слово). *Что єсть простое*; *Что єсть сложное*; *Что єсть пресложное*. Або ж: *О склоненіяхъ*: *Колико єсть Склансній*; *Десятъ. О первомъ скланеніи. Что єсть первое скланеніе*. А далі до всіх інших відмін запитання не ставиться – одразу подається морфологічна характеристика і повна парадигма відмінювання. Не спостерігається якоїсь стрункої системи „запитувань” у темах про займенник, дієслово, прийменник, прислівник, сполучник тощо: автор не ставить запитання щодо визначення цих частин мови, але ставить їх до відповідних граматичних категорій, граматичних значень і т. д. Напр.: **О мѣстоимени.** *Мѣстоимя єсть часть слова скланяема... Послѣдоуют же сему родъ, видъ, начертаніе, лице, число, падежъ и значеніе.* **О родѣ...** **О видѣ...** **О начертаніи.** *Колико єсть начертаній*; *двѣ. Простое, Сложное.* **О лица...** **О числѣ...** **О падежи...** **О значеніи.** *Колико єсть значеній*; *Три: изъясительное, зиждителное и оуказательное.* **О изъясительномъ значеніи.** *Что єсть изъясительное значеніе*; ... *Колико єсть изъясительныхъ значеній* і т. д.

Лаврентій Зизаній прагнув, як на наш погляд, до вичерпності не лише наукової інформації, а й методичної її підтримки, практичної спрямованості, а тому в тексті граматики подає (особливо у другій частині) зауваги-настанови на зразок: *Вѣдати же подобаетъ... Потребно єсть вѣдати и се, яко писмена... Вѣдати же потреба, яко... У М. Смотрицького це будуть уже не поодинокі, а системні Оувѣштєнія* (застереження, уточнення, коментування): щодо написання (орфографії), класифікацій у межах частин мови та ін.; *изятія* (винятки, відхилення від норми тощо) – щодо варіантів відмінкових чи особових закінчень, добору сполучників, прийменників і т. д.

Якою б не бачили церковнослов’янську мову кінця XVI – початку XVII ст. ці двоє вчених – з помітним впливом української мови (Л. Зизаній), або ж „чистою”, не „засміченою” живомовними елементами (М. Смотрицький), їм довелося врахувати більшою або меншою мірою ті зміни, які поза їхнім бажанням у мові усе ж відбувалися. Граматика М. Смотрицького тому й мала міжслов’янське значення, що її автор свідомо культивував південнослов’янський корінь цієї мови. Викладачі її знали, бо були в ній начитані з

рукописних церковних книг, а студенти могли усвідомленіше набувати знання з праць, у яких подеколи можна було прочитати добре знайоме з позашкільного життя слово. Тобто обидві граматики були явищем епохальним, виконали свою історичну місію – стали початком навчальної і наукової літератури на Україні.

Варті уваги дидактичні матеріали обох підручників, дібрані зі світського і духовно-релігійного життя українців, а не лише з богословських текстів. А отже, праці „пожвавили” схоластичне життя спудеїв, розворушили в них, гадаємо, потяг до усвідомленого сприйняття кожного навчального предмета, стали для них прикладом того, як необхідно доносити до тих, хто вчиться, складні для сприйняття теми. На той час, як нерідко і сьогодні, метод запитань і відповідей був досить результативним на відповідному етапі набуття знань.

Література

1. Грамматика словенска совершеннаго искусства осми частій слова и иных нуждных. Ново составленна Л.З. – Вільно, 1596. – Без зазнач. стор. / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В.В. Німчука – К.: Наук. думка, 1980.
2. Грамматика словенская правильное синтагма...Мелетія Смотрицкого. – Евю, 1619. – Без зазнач. стор. / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В.В. Німчука – К.: Наук. думка, 1979.
3. Німчук В.В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови „Грамматика словенска” Л.Зизанія / В.В. Німчук // Грамматика словенска совершеннаго искусства осми частій слова и иных нуждных. Ново составленна Л.З. – Вільно, 1596. – Без зазнач. стор. / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В.В. Німчука – К.: Наук. думка, 1980. – 56 с.
4. Німчук В.В. Грамматика М.Смотрицкого – перлина давнього мовознавства / В.В. Німчук // Грамматика словенская правильное синтагма...Мелетія Смотрицкого. – Евю, 1619. – Без зазнач. стор. / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В.В. Німчука – К.: Наук. думка, 1980. – 112 с.
5. Михаїл, митрополит. Поширений Катехизис православної церкви Христової. – Кенсінгтон, США – Київ: Воскресіння, 1992. – 176 с.
6. Словник української мови: в 11-ти т. – Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – 840 с.
7. Українська радянська енциклопедія: у 12-ти т. – Вид. 2. – Т. 5. – К.: Гол. редакція укр. радян. енцикл., 1980. – 586 с.

Первые грамматики восточной редакции старославянского языка (славяно-украинского) в Украине конца XVI – начала XVII века, написанные для студентов (спудеев – у Л. Зизанія) и преподавателей (учителей – у М. Смотрицкого) высших школ того времени, засвидетельствовали различный уровень научности и влияния классических методик, но имели одну цель – дать знания о четырёх частях (разделах) грамматики. Катехизисный способ изложения материала хотя и в разной степени был использован авторами, но и доныне сохранил свою методическую привлекательность, поскольку обеспечивает рубрикацию текста, поочерёдность информации, её дозирование, а также облегчает ученикам (= студентам) планирование ответов на вопросы.

Ключевые слова: грамматика славянская, восточная редакция старославянского языка, катехизисный метод, нормализация, элементы живого языка.

The first eastern edition grammars of the Old Slavonic language (Slavonic-Ukrainian) in Ukraine at the end of XVI – beginning XVII century, written for students („spudeis” – in L. Zyzanii) and for the lecturer („teachers” – in M. Smotrytskii) of the higher education institutions of that period, witnessed various level of scientific character and the influence of classical methods, but they had the same purpose – to give knowledge about four parts (sections) of grammar. Though the Catechetical authors to a certain degree, but to this day it preserved its methodological attractiveness, so long as it provides text rubrication, alternation of information, its batching, and also makes it easier for pupils (students) to plan the answering to the questions.

Key words: Old Slavonic grammar, eastern edition of the Old Slavonic language, Catechetical Method, normalization, natural language elements.